

JAN HELLER

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

*Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu*

 VERBUM

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

edice religio

III VERBUM

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

*Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu*

Jan Heller

▣▣ VERBUM

Jan Heller
STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ
Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu

Copyright © Jan Heller, dědicové 2010
VERBUM Publishing 2010

Vydalo nakladatelství VERBUM Publishing s.r.o.
V Hajnovkách 560, 277 11 Neratovice
www.verbum.cz

ISBN 978-80-903920-2-1

OBSAH

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	11
§ 2 Geografický přehled	17
§ 3 Historický přehled	23
§ 4 Panteon	31
§ 5 Kult	75
§ 6 Etika	87
§ 7 Literatura a mytologie	95
Bibliografie ke starému Egyptu	105

MEZOPOTAMSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	113
§ 2 Geografický přehled	125
§ 3 Historický přehled	129
§ 4 Panteon	147
§ 5 Kult	175
§ 6 Etika	213
§ 7 Literatura a mytologie	221
Bibliografie ke staré Mezopotámii	247

KENAANSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	257
§ 2 Geografický přehled	267
§ 3 Historický přehled	275
§ 4 Panteon	287
§ 5 Kult	339
§ 6 Etika	353
§ 7 Literatura a mytologie	361
Bibliografie ke starému Kenaanu	379

Rejstřík v abecedním pořadí	389
-----------------------------	-----

ÚVOD

Věda o náboženství čili religionistika je na bohosloveckých fakultách pěstována především ze dvou důvodů. 1. Buď má dodat informace o živých náboženstvích, s nimiž se křesťané setkávali v misijních oblastech a s nimiž se nyní pokoušejí o rozhovor. Tento účel splňuje do značné míry skriptum „Teologie a náboženství“, zavedené na Komenského bohoslovecké fakultě jako učebnice od r. 1963, zabývající se hinduismem, buddhismem a islámem. 2. Druhý důvod je rovněž nasnadě: bible je v podstatě výsledkem a záznamem přehodnocujícího vnitřního zápasu s tehdejšími náboženskými představami a soustavami, a proto je k jejímu hlubšímu pochopení nutno znát to, s čím se vyrovnává. Podat takový přehledný souhrn je hlavním cílem této práce.

Jde při tom především o náboženství, která ovlivnila Starý zákon, protože Nový zákon, byť psán řecky, je mnohem podstatněji určen starozákonním myšlením nežli soudobým helénismem. Pro Starý zákon pak jsou důležité především tři značně svěbytné oblasti: Egypt, Mezopotámie a předizraelský Kanaan včetně Fénicie. Ostatní náboženské okruhy jsou méně významné a mnohé jejich představy jsou buď obdobné nebo přímo odvozené ze zmíněných tří hlavních kulturních i náboženských oblastí starého Orientu. Proto se zde soustředím jen na tyto tři oblasti a aby byla látka co nejpřehledněji uspořádána a čtenáři se umožnilo snadné vzájemné srovnání, probereme všechna tři náboženství podle stejné osnovy: 1. Stručné dějiny oboru, 2. Geografický přehled, 3. Historický přehled, 4. Panteon, 5. Kult, 6. Etika, 7. Literatura a mytologie.

Obeznamit se s uceleným obrazem náboženského života i myšlení hlavních sousedů a odpůrců Izraele je závažné proto, že do duchovních zápasů starověku, které jsou tak důležité pro vznik i ráz bible, je možno vniknout jen konfrontací celých struktur a jejich specifické povahy a nikoli pouhým srovnáváním jednotlivostí a podrobností bez zřetele na souvislosti, v nichž stojí které těmto detailům dávají správný smysl.

Závěrem bych rád poděkoval PhDr. Miladě Vilímkové, která laskavě prošla první část /Egypt/, prof. dr. Luboru Matoušovi, který přečetl druhou část /Mezopotámie/ a poskytl mi cenné připomínky pro konečnou redakci textu, a vikářce Marii Matzenauerové-Linnemannové, která se ujala pracné přípravy rejstříků.

V Praze, v březnu 1976

Jan Heller

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

STRUČNÉ DĚJINY OBORU

GEOGRAFICKÝ PŘEHLED

HISTORICKÝ PŘEHLED

PANTEON

KULT

ETIKA

LITERATURA A MYTOLOGIE

BIBLIOGRAFIE KE STARÉMU EGYPTU

1 EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

STRUČNÉ DĚJINY OBORU

A. SVĚTOVÁ EGYPTOLOGIE

začíná teprve v 19. století. Až do té doby čerpala Evropa všechny zprávy o starém Egyptu z druhé ruky, především od starověkých řeckých spisovatelů, zvláště od **Herodota** /484-430a/. Znalost egyptského písma /hieroglyfického, hieratického i démotického/ byla zapomenuta a zprávy o něm založeny na výmyslech /např. spis Egyptana Horapollona „Hieroglyphica“/. I pokusy o jeho nové rozluštění /jezuita Athanasius Kircher v 17. stol./ zůstaly neúspěšné.

Teprve Napoleonovo tažení do Egypta způsobilo, že se do Evropy dostalo mnoho egyptských památek. Zájem byl znovu probuzen a r. 1822 rozluštil Jean François **Champollion** /1791-1832/ na základě známé rosetské desky nově hieroglyfy. Výsledky jeho práce opravil a doplnil R. **Lepsius** /1810-1884/, od r. 1842 profesor egyptologie v Berlíně. Vydal na základě turinského papyru poprvé „Knihu mrtvých“ a doložil, že těžištěm egyptského náboženství byl sluneční kult.

Nejvýznamnější egyptolog druhé půle 19. století byl Karl Heinrich **Brugsch** /1827-1894/. Psal francouzsky i německy. V letech 1862-1866 vyšla jeho velká sbírka „Recueil de monuments égyptiens“; v r. 1959 „Histoire de l'Égypte“, totéž pak německy 1877 a anglicky 1881. Pro naše téma má význam jeho práce „Religion und Mythologie der alten Ägypter“

z r. 1884 ve dvou dílech, anglicky 1891. Soustředil se v ní především na mytologii, kterou považoval za ústřední. Jiné projevy zbožnosti jako kult /i kult mrtvých apod./ měl za méně významné. Byl profesorem v Berlíně od r. 1879.

Ve Francii byl na přelomu století nejvýznačnějším egyptologem Gaston Camille Charles **Maspero** /1846-1916/. Od r. 1873 byl profesorem v Paříži. V r. 1875 vydal důležité dějiny starého Východu „L'histoire ancienne des peuples de l'Orient“, kam začlenil i starý Egypt.

Přední anglický egyptolog této doby byl J. H. **Breasted** /1865-1935/. V r. 1905 napsal významné dějiny Egypta a v r. 1912 vydal knihu o vývoji egyptského náboženství „Development of Religion and Thought in Ancient Egypt“, která závažně ovlivnila další bádání.

Ve dvacátém století byly zřízeny stolice egyptologie na mnoha evropských a později i amerických univerzitách. Byly prohloubeny a zpřesněny metody archeologické práce a egyptským památkám začala věnovat pozornost přední světová muzea. Egyptologie jako obor se rozrostla do velké šíře, má své odborné časopisy /např. Journal of Egyptian Archeology, Archiv für ägyptische Archeologie, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde/, svou dokumentaci a bibliografii /vychází u Brilla v Leydenu/ i velké kongresy.

B. ČESKÁ EGYPTOLOGIE

se už po řadu desetiletí řadí čestně po bok světovému bádání. Prvý, kdo se u nás zabýval starým Egyptem, byl Jan **Kmínek-Szedlo**. V Praze se však téměř před sto lety pro něho nenašlo uplatnění, takže odešel do Itálie, kde se stal kustodem boloňského muzea, jehož egyptské památky pak vydával.

Starému Egyptu se věnoval i pozoruhodný znalec starého Orientu Justin Václav **Prášek**. Byl to středoškolský profesor, učitel slavného Bedřicha Hrozného, muž velmi podnětný a širokého rozhledu. Jeho kniha „Egypt za slavných dob faraónů“ /Praha 1914/ měla na svou dobu dobrou úroveň. Prášek ovšem nebyl egyptologem ve vlastním slova smyslu, nezabýval se odborně starou egyptštinou.

Vlastním zakladatelem české egyptologie byl akademik František **Lexa** /1876-1960/, odborník světového jména. Původem profesor matematiky a fyziky, dostal se přes filozofii a psychologii písma až k hieroglyfům. Podporován zakladatelem naší orientalistiky profesorem Dvořákem, odejel studovat do Berlína /1907/ a Štrasburku, v r. 1919 pak se stal naším prvním profesorem egyptologie na Karlově univerzitě. Jeho dílo je neobyčejně rozsáhlé a všecko, co napsal, má dodnes velkou cenu. Díky Lexovi mohl se český čtenář poučit o starém Egyptě dříve, obsáhleji a důkladněji nežli většina jiných vzdělaných evropských národů. Lexova bibliografie byla uveřejněna v Archivu orientálním 20 /1952/ 7-14; jeho životopis a nekrolog tamtéž 28 /1960/ 169-70. Jeho hlavní česká díla jsou uvedena v bibliografii na konci této části.

Nejvýznamnějším Lexovým žákem byl Jaroslav **Černý** /1898-1970/. Promoval u Lexy v r. 1922 a účastnil se archeologické práce v Egyptě. Válku strávil jako československý kulturní ataše v Kairu. Poněvadž však stolice egyptologie v Praze nebyla volná, přijal v r. 1946 pozvání do Londýna a od r. 1957 do Oxfordu, kde pracoval až do konce života. Zůstal však československým státním občanem a svou bohatou knihovnu odkázal egyptologickému ústavu Karlovy univerzity. Byl světovým odborníkem zvláště na pozdní egyptštinu a na dobu Nové říše. Většina jeho prací je však psána anglicky. Další údaje o něm jsou v nekrologu v Archivu orientálním 39 /1971/ 385-388. Zvláštní zmínku zaslouží jeho stručný, hutný a neobyčejně výstižný náčrt egyptského náboženství na 150 stranách /„Ancient Egyptian Religion“ 1952, vyšel též v polském překladu/.

Další Lexův žák a jeho nástupce na pražské univerzitě byl Zbyněk **Žába** /1917-1971/. Jeho odborný zájem byl soustředěn především na mudroslovné texty z doby Staré říše /Ptahhotep/. Jeho zvláštní zásluhou bylo vybudování Egyptologického ústavu a v r. 1958 jeho pobočky v Kairu. Často pobýval v Egyptě a podílel se s velkou energií a v těsné spolupráci s egyptskou vládou na záchraně památek především v oblasti nové asuánské přehrady. Zemřel náhle uprostřed práce. Jeho nekrolog i podrobná bibliografie je v Archivu orientálním 40 /1972/ 1-5. Nynější

českou egyptologii vedou dr. Fr. **Váhala** a dr. M. **Verner**; egyptským uměním se zabývá zvláště dr. M. **Vilímková** /viz bibliografie/.

C. ZPRACOVÁNÍ EGYPTSKÉHO NÁBOŽENSTVÍ

začíná hned s počátky egyptologie v minulém století. Již **Brugsch** se s ním zabýval a soustředil se především na onský systém. Třebaže se snažil vidět celé egyptské náboženství prizmatem onské Devítice a dopustil se tak nejednoho zjednodušení, přece je jeho práce „Religion und Mythologie der alten Ägypter“ /1884/ dodnes cenná. G. **Maspero** doplnil Brugschovo bádání důrazem na místní původ a historické proměny různých kultických tradic. A. **Moret**, ovlivněný bádáním Frazerovým, se snažil užít při zkoumání egyptského materiálu především kategorie totemismu /„Mysteres égyptiens“, 1922, „La mise á mort du dieu en Égypte“, 1927/. Pokus R. **Pietschmanna** o zavedení fetišismu do egyptologie zapadl.

Novou epochu zahájil A. **Erman** /1854-1937/ slavnou knihou „Die Religion der Ägypter“ /1934, přetisk 1968/, postavenou na zcela spolehlivých a kriticky zpracovaných základech. Erman klade důraz na fakta; poměrně málo však interpretuje, a tak mu většinou uniká existenciální rovina egyptských náboženských představ.

Mnoho cenného materiálu sebral a vydal Kurt **Sethe** /„Die altägyptischen Pyramidentexte“ 1908n, „Dramatische Texte zu ägyptischen Mysterienspielen“ 1928, „Amun und die acht Götter von Hermopolis“ 1929, „Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter“ 1930 aj./.. Byl mistrem analýzy textu, jeho pokus o rekonstrukci nejstaršího období egyptského náboženství však někteří odborníci odmítali nebo opravovali /zvláště Kees/.

Hlubší vcítění a zdařilejší interpretaci ducha egyptské zbožnosti nežli oba předchozí přinesl Francouz J. **Vandier** /„La religion égyptienne“ 1949/ a Němec Herman **Kees**, jehož kniha „Der Götterglaube im alten Ägypten“ /1941/ je dodnes nejdůkladnějším syntetickým pojednáním o egyptském panteonu. Novější mytologické slovníky a encyklopedie se opírají převážně o tuto Keesovu práci.

Zato práce H. **Junkera** „Pyramidenzeit, das Wesen der altägyptischen Religion“ /1949/ je postavena na vratkém základě. Junker totiž chce dokázat, že ve starém Egyptě byl vždy uctíván jeden nejvyšší bůh a že tam tedy byl náběh k monoteismu /ve smyslu problematického „pramonteismu“ Wilhelma Schmidta/.

Z nedávných či soudobých zdařilých prací o egyptském náboženství je třeba zmínit **Černého** „Ancient Egyptian Religion“ /1952/ a S. **Morenze** „Ägyptische Religion“ /1960/, které tvoří 8. díl mnohasvazkového díla „Die Religionen der Menschheit“, vydavatel Chr. M. Schröder. Morenz vydal ještě další práci, poněkud populárnější, ale velice obsažnou „Gott und Mensch im alten Ägypten“ /1964 Verlag Koehler und Amelang Leipzig/, která má také řadu obrázků, dobře interpretovaných.

Jinak dnes převažují **monografie**. Zmíníme jen několik nejvýznamnějších: W. Brede **Kristensen** se zabýval zvláště „životem se smrtí“ /„Het leven uit de dood“ 1949/, G. van der **Leeuw** představou boha /„Goodsvorstellungen in de oud-aegyptische pyramidenteksten“ 1916/, A. de **Buck** představou „prapahorku“ /„De Egyptische vorstelling betreffende de oerhevel“ 1922/, H. **Frankfort** božným /sakrálním/ královstvím /„Kingship and the Gods“ 1948/, H. **Jacobsohn** sakrálním postavením krále /„Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Aegypter“ 1939/. H. **Sandman-Holmberg** se soustředil na boha Ptaha /„The God Ptah“ 1946/, C. J. **Bleeker** na boha Mina /„Die Geburt eines Gottes ... Min“ 1956/.

Vedle monografií najde čtenář závažné stati o egyptském náboženství ve velkých religionistických slovnících a encyklopediích. Zvláštní souborné dílo slovníkového rázu o egyptském náboženství připravil H. **Bonnet** /„Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte“ 1952, druhé vydání 1971, obsáhla práce, 883 stran!/. Slovník obsahuje velké množství materiálu i s bibliografickými údaji; abecední pořad hesel urychluje práci. Hesla však často nejsou dosti přehledně utříděna. – Podstatně stručnější, velmi přehledný, ale zároveň i obsažný je oddíl o Egyptě z pera W. **Helcka** v mytologickém slovníku /„Wörterbuch der Mythologie, Band 1, 1965, Götter und Mythen im Vorderen Orient, Egypten“ str. 313-406/.

Český čtenář má už odedávna v rukou zdařilou a pečlivou práci **Lexovu** „Náboženská literatura staroegyptská“ /I. 1920, II. 1921/. Její zvláštní cena spočívá v tom, že ve druhém díle knihy /str. 155-524/ uveřejnil Lexa překlad nejzávažnějších náboženských textů, bez jejichž znalosti lze sotva opravdově vniknout do náboženského myšlení i cítění starých Egyptanů. Proto tuto knihu českému čtenáři vřele doporučuji. Některé z textů zde přeložených uveřejnil Lexa znovu v knize „Výbor ze starší literatury egyptské“ a „Výbor z mladší literatury egyptské“ /obě knihy z r. 1947/, kde jsou ovšem tyto texty literárně upraveny.

Velmi stručný, ale dobře informující krátký přehled egyptského náboženství najde český čtenář v knize „Světové mytologie“ /překlad z maďarštiny, Orbis Praha 1972/. Egypt /str. 106-129/ tam zpracoval Vilmos **Wessetzky**.

2 EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

GEOGRAFICKÝ PŘEHLED

A. DVOJÍ ŘÍŠE

Od úsvitu svých dějin se Egypt vždy skládal ze dvou původně samostatných říší, Horního Egypta na jihu země a Dolního Egypta na severu. Hranice mezi nimi procházela jižně od Mennoferu /tj. Memfidy, nedaleko nynějšího Kaira/, takže Horní Egypt zabíral téměř celé údolí Nilu od kataraktů na jižních hranicích, za nimiž ležela Nubie, až skoro pod nilskou deltu. Dolní Egypt se v podstatě kryl s nilskou deltou a s malou částí nilského údolí před vstupem řeky do delty. Trvalou podvojnost říše symbolizovaly i dvě královské koruny, bílá hornoegyptská a červená dolnoegyptská, které byly někdy zosobňovány a uctívány jako zvláštní božské bytosti. Bílá koruna, která je též odznakem boha Usira, vyhlížela jako dlouhý sbíhavý kužel, kdežto červená koruna je nižší a širší, od hlavy vzhůru se rozšiřuje. Někdy byly obě koruny kombinovány tak, že bílá byla vsazena do červené a vybíhala z ní vzhůru /tak zvláště na soškách boha Sutecha/.

Trvalá **podvojnost** Egypta se promítala i do náboženských představ. Tak např. místo podsvětního soudu se nazývá „Síň obou Pravd“, ačkoli pravda /bohyně Maat/ je z podstaty věci jen jedna. Snaha uspořádat vše do dvojic, párů, vidět vše rozdělené jakoby do dvou pólů se jeví v celém egyptském myšlení. Dvojice život – smrt, nebe – země, noc – den, atd. někdy vzdáleně připomínají čínský dualismus /principy jang a jin/.

B. KRAJE

Každá část země, tedy Horní i Dolní Egypt, se dělila odedávna na kraje. V Horním Egyptě jich bylo 22, v Dolním 20. Každý kraj měl své hlavní město, které bylo jak správním, tak i hospodářským a dokonce i náboženským střediskem kraje, protože bylo – alespoň původně ve staré době – sídlem krajského boha. Poblíž města na západním břehu Nilu nad hranicí záplav a tedy už vlastně v poušti bývalo městské pohřebiště, které bylo pod ochranou místního boha mrtvých. Dá se předpokládat, že na úsvitu egyptských dějin bylo 42 krajských bohů a 42 bohů krajských měst mrtvých čili nekropolí. Krajští bohové však často splývali, zvláště když byli uctíváni ve stejné podobě, třeba jako dravý pták, beran, býk a podobně. Někdy se stěhovali z místa na místo, významnější bůh vytlačil jiného a ten upadl v zapomenutí. Proto dnes známe spolehlivě jen bohy menšího počtu krajů.

Počet 42 však zůstal zachován jako závažné symbolické číslo, které se vrací např. v počtu bohů, kteří tvoří jakousi porotu při podsvětním soudu. Odtud se asi v pozdější době stalo číslem podsvětním a neblahým i ve Starém zákoně: Při vyvraždění omrijovské dynastie bylo pobito 42 bratří krále /2Kr 10,14/, medvědice roztrhaly 42 dětí /2Kr 2,24/. Také když Izraelští putují po poušti /Nu 33,3-49/, mají 42 ležení /viz sumář Kralických nad kapitolou!/. Tím se doba putování nepřímou označuje jako čas pod soudem, kdy poutníkům stále hrozí záhuba.

/Exkurs: 42 v údajích časových, zvláště 42 měsíců, má pravděpodobně jiný původ: Jde o „přelomenou sedmu“ – tři a půl roku – 42 měsíců, která je v bibli často obdobím hlady a trápení – sr. 1Kr 18,1; L 4,25; Jak. 5,17; Zjev. 11,2/.

Kraje se tradičně číslují od jihu na sever, takže první kraj Horního Egypta leží na hranicích Nubie zcela na jihu, poslední dvaadvacátý kraj u hranic s Dolním Egyptem, tedy zcela na severu. Kraje Dolního Egypta jsou rozloženy podél říčních ramen delty; za první kraj se tu považuje menoferský, ležící těsně u hranic s Horním Egyptem. Český čtenář najde úplný a přesný přehled krajů, jejich umístění i názvů v Lexově knize „Veřejný život ve starověkém Egyptě“ /díl I., str. 232n/, kde jsou i velmi

přehledné a poměrně podrobné mapy. Zde si připomeneme jen několik krajů zvláště významných, a to jak polohou či závažností krajského města, tak místními bohy.

1. HORNÍ EGYPT

První kraj, sousedící s Nubií, měl hlavní město Jéb čili Elefantiné, kde byl uctíván v beranní podobě bůh Chnum, pán kataraktů. Z dalších měst tohoto kraje zaslouží zmínku Savnev, řecky Syéné, nynější Asuán se slavnou přehradou. Další město Enbojet, řecky Ombos a arabsky Kóm Ombó bylo střediskem kultu boha Sutecha.

Druhý kraj zvaný „Kraj Horova trůnu“ měl za hlavní město Behdet či Edfu, kde byl v podobě okřídleného slunečního kotouče uctíván Hor behdetský.

Třetí kraj nechenský s městem Nechen byl domovem bohyně Nechet – supice; v jiném městě téhož kraje, zvaném Permoncev, byl ctěn bůh války Moncev se sokolí hlavou.

Čtvrtý kraj vesetský byl v době Nové říše středem celého Egypta, protože jeho hlavní město Veset čili Théby /arabsky Luxor/ bylo tehdy hlavním městem říše. Tehdejší říšský bůh Amon v něm asi nebyl původní, měl však významnou úlohu v dějinách Egypta /viz § 4/.

Pátý kraj dvou sokolů s hlavním městem Gebt čili Koptos byl domovem významného vegetativního, prastarého boha Mína.

Osmý kraj skříňky s Usirovou hlavou je známý městem Cinej čili Tin, odkud pochází cinijská /thinitská/ dynastie protodynastické doby, označovaná jako prvá dynastie /viz § 3/. Dalším městem téhož kraje byl Ebozev čili Abydos s bohem Enhuretem, jenž byl ztotožňován s bohem Šovem. Bůh tamní nekropole Chenti-Amentiev byl zase ztotožněn s Usirem.

Jedenáctý kraj Sutechův nesl jméno podle významného boha Sutecha, protihráče Horova.

Třináctý kraj s městem Siovt či Assiut byl domovem vlčího boha Vepvaveta, který se z vůdce válečného stal vůdcem zemřelých.

Čtrnáctý kraj, zvaný „Zaječí“ s městem Chmúnev či Šmun byl střediskem boha Thovta – ibise.

Sedmnáctý kraj Anupův s městem Sako čili Kynopolis měl za boha Anupeva – šakala, průvodce mrtvých a važiče srdce při podsvětním soudu.

Jednadvacátý kraj ležel v oblasti fajjumských jezer. Jeho město Per-Sobek čili Krokodeilónpolis ukazuje, že zde byl uctíván bůh sobek-krokodýl.

2. DOLNÍ EGYPT

První kraj Bílé zdi byl nejvýznamnější ze všech dolnoegyptských krajů, protože jeho město Mennofer, koptsky Memfe a řecky Memfis bylo jak ve Staré říši, tak na sklonku Nové říše hlavním městem Egypta a jeho bůh Ptah bohem státním /jako později Amon/.

Pátý kraj Severního štítu s městem Sais dodal Egyptu 24. dynastii /663-525/, tamní bohyně Neit, mající ve znamení štít, připomíná Athénu.

Osmý kraj má hlavní město Peratúm čili Paithóm, známé z Ex 1,11.

Devátý kraj Anzetejův a později Usirův má hlavní město Zedev, což je zároveň posvátný sloup a symbol Usirův, takže se město později jmenuje Per Usirev čili řecky Busiris a arabsky Abusir.

Třináctý kraj s hlavním městem On čili Heliopolis v jihovýchodní části delty a s prastarým slunečním bohem Atumem dodal Egyptu významný teologický systém /viz § 4/.

Šestnáctý kraj Sumcův s hlavním městem Per-Beneb-Tedet, řecky Mendes, kde byl uctíván beran, pán města Zedetu.

Osmnáctý kraj má známé hlavní město Per Bastet čili Bubastis, kde byla domovem bohyně radosti a rozkoše Bastet v kočičí podobě.

Devatenáctý kraj s městem Zaenet čili řecky Tanis dodal Egyptu 21. dynastii. V tomto kraji leželo i město Per Ramese čili Avaris, známé z Ex 1,11.

C. HRANICE

Hranice Egypta jsou vesměs zřetelné: Na severu Středozemní moře, na jihu nilské katarakty, na východě i na západě poušť. Tak byl Egypt v době

Staré i Střední říše celkem, uzavřeným do sebe sama. Tím lze do značné míry vysvětlit jeho samostatný a svérázný vývoj i velikou koncentraci síly, která se projevila udivujícím kulturním rozvojem. Teprve vládcové Nové říše mají intenzivnější kontakty s cizinou a usilují o to, zajistit vojenskými i diplomatickými výboji pro svou zemi strategické předpolí i dodávky cenných surovin /Sinaj – měď, Fénicie – dřevo, atd./.

D. HLAVNÍ MĚSTO

Hlavní město nebylo vždy stejné. Ve Staré říši to bylo Mennofer čili Memfis v Dolním Egyptě, ve Střední říši bylo u Lištu jižně od Memfidy. V Nové říši se od 18. dynastie stalo hlavním městem Veset čili Théby v Horním Egyptě. Kacířský faraon Echnaton si ovšem buduje nové hlavní město Achetaton čili El-Amarnu téměř na půli cesty mezi severní Memfidou a jižním Vesetem. Ale jeho nástupci sídlí opět v Thébách. V době Ramesovců je hlavním městem opět Memfis, za Ramese II. nakrátko Tanis v deltě, a pak Memfis až do konce egyptské samostatnosti. Až za Ptolemaiovců a v římské době je hlavním městem Egypta Alexandrie.

3 EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

HISTORICKÝ PŘEHLED

Dějiny starého Egypta se dělí na Starou, Střední a Novou říši. Mezi nimi leží dvě období úpadku a zmatků, před nimi doba předdynastická a prôtdynastická, na konci egyptských dějin pak úpadková doba pozdní, která přechází do doby perské.

A. DOBA PŘEDDYNASTICKÁ

(od počátku asi do 2950a)

Dějiny Egypta začínají v nilské deltě, jejíž obyvatelstvo bylo odedávna zemědělské. Do delty pronikly skupiny nomádů z hornoegyptských okrajových pouští, podrobili si původní obyvatele a časem s nimi splynuli. Ubránili se dalším vpádům ze západu /z Libye, která měla tehdy spíše ráz stepi nežli pouště/ a vynalezli písmo. Egyptský kalendář se jako na výchozí datum odvolává na 19. červen 4241, datum je ovšem podle novějších badatelů sporné. Vznikají dvě říše: dolnoegyptská /zhruba delta – starší/ a hornoegyptská /zhruba údolí Nilu – mladší/. V této podvojnosti má svůj základ i pojem duality, ovládající egyptské myšlení, o němž jsme se již zmínili v § 2.

B. DOBA PRÔTDYNASTICKÁ

(2950-2654) I. a II. dynastie

Nazývá se také dobou cinijskou /Thinitenzeit/, protože její vládcí pocházeli z města Cinej /v Horním Egyptě v 8. kraji/.

Za zakladatele I. dynastie se považuje král Meni či Menes, sjednotitel Horního a Dolního Egypta. Dynastie prý měla sedm králů.

II. dynastii založil Ninecer. Počítá se do ní osm králů. Prótodynastická doba přinesla vymezení egyptského území a položila základy i k vnitřní organizaci státu. – Nábožensky znamená tato doba přechod od místních božstev, uctívaných často v podobě zvířete či předmětu /ohlas starého totemismu či fetišismu/ k božstvům nadzemským, „kosmickým“, převážně v podobě člověka /antropomorfizace/. Svorníkem systému se stává sakrální /božný, tj. za boha považovaný, jako bůh uctívaný/ král, v němž je vtělen nejvyšší bůh Hor.

C. STARÁ ŘÍŠE (2654-2133) III.-VIII. dynastie

III. dynastii /asi 2654-2579/ zakládá Zoser, stavebník první známé stupňovité pyramidy u Sakkary. Do dynastie se počítá pět králů. Nábožensky vyznačuje dobu třetí dynastie zápas mezi představou krále jako světového boha a mezi představou boha nadpozemského /Re – bůh slunce/. Nadlidské, „božské“ postavení krále se projevuje ve stavbě „nadmířských“ pyramid /viz § 5 kult mrtvých/.

IV. dynastie /2579-2466/: Faraónové Snofru, Chufu /Cheops/, Chafre /Chefren/, Menkaure /Mykerinos/ jsou známí budovatelé pyramid. Celkem se do dynastie počítá šest králů. Od času Chafreho je faraó považován za „syna boha Re“, vítězí tedy Re jako nový hlavní říšský bůh. Ale teprve v době před koncem čtvrté dynastie přestává být král považován za „světové božstvo“. Výrazem této změny je to, že král Šepseskaef si už nestaví pyramidu.

V. dynastie /2466-2325/: Faraónové Veserkaef /Userkaef/, Sahure, Nefererkare, Niuserre /Neuserre/, Asosi, Unas /Venis, srov. § 7 – bohožroutská hostina faraóna Unase!/. Víra v boha Re dále proniká, faraónové mu stavějí chrámy. Maat /zosobněná „Pravda“ či „Řád“/, dosud produkovaná králem, ručitelem kosmického řádu, je nyní považována za výtvar boha Re; králové, jimiž se ovšem projevuje, ji mají střežit a opatrovat. Ale víra v Re nezodpovídá dostatečně otázku smrti. Proto zvláště za posledních

králů této dynastie nastává obrat: Asi kolem r. 2350 se dostává do popředí bůh Usirev /Osiris/, vegetativní bůh z východní delty, dárce života popřebenému zrnů a tím dárce úrody a nového života vůbec. Mýtus o jeho smrti byl nejprve vztažen na krále a mrtvý král ztotožněn s Usirem; v pozdějších dobách /zvl. v Nové říši a na jejím sklonku/ byl vztažen na člověka vůbec, takže Usirev = nebožtík.

VI. dynastie /2325-?/: Faraónové Teti, Veserkare, Pjopej I. (=Pepi = Phiops/, Mernere /Merenre/, Pjopej II. a další, celkem sedm králů. Bývá považována za poslední dynastii Staré říše.

Exkurs: Do času V. a VI. dynastie patří „Pyramidové texty“ či „Texty z pyramid“, psané na stěnách chodeb a síní v pyramidách Venise /Unase/, Tetia, Pjopeje, Marirea, Mernerea a Pjopeje II. Za Pjopeje II. se začíná říše rozpadat, moc ústřední vlády slábně. Přesto se ještě dvěma nástupcům z VI. dynastie /jsou to Merenre Zefemsah a Nejtakret/ i několika králům z VII. a VIII. dynastie daří zachovávat alespoň jakous takous jednotu říše. Po smrti posledního krále VIII. dynastie se říše rozpadá.

D. PRVNÍ MEZIDOBÍ (2133-1991) IX. – XI. dynastie

Tato doba úpadku zahrnuje IX. a X. dynastii. Na severu říše vládne dynastie, pocházející z Herakleopole čili Nej-Nejsvetu ve dvanáctém kraji jižně od fajjumských jezer. Proto se tato doba někdy nazývá dobou herakleopolskou. – Severní oblast řízená herakleopolskou dynastií je v kulturním i náboženském smyslu posledním zbytkem Staré říše.

Myšlenkově se v této době do popředí dostává otázka viny a smíření, a to jak v dějinách, tak v životě jednotlivce. Objevuje se do té doby sotva představitelný názor, že etickým normám je podroben i král. V souvislosti s tím se rozvíjí dále představa posmrtného soudu v Usirově říši. Literární památkou této doby jsou „Nápisy z rakví“ /viz § 7/. Vznikly tím, že oblastní vládcové napodobují faraóny. Nemají však prostředky na stavbu pyramid či nákladných hrobek po způsobu dřívějších faraónů a na to, aby se nápisy tesaly do stěn uvnitř hrobky. Proto si podobné nápisy dávají zpravidla psát na stěny dřevěných rakví. Tento zvyk se pak dále napodobuje,

až vzniká celá literatura tohoto druhu, podstatně rozsáhlejší nežli texty z pyramid.

Na jihu zatím vládne dynastie, počítaná jako XI. /2133-1991/. Patří do ní faraónové Antef /Enjotef/ a Mentuhotep. Sídelním městem jsou tu Théby čili Veset. Kulturně je sice tato oblast na nižší úrovni nežli sever, ale výbojem na sever opět sjednocuje říši a tím končí prvé mezidobí. Počítá se do něho 32 králů dynastie VII. až X. a 12 králů dynastie XI.

Nábožensky je doba XI. dynastie významná tím, že z Théb, původního sídla obnovitelů jednoty říše, se šíří úcta k bohu Amonovi. Tento bůh, ve Staré říši neznámý, se později v Nové říši stává hlavním říšským bohem a jeho velekněží jsou protihráči i samých faraónů /srov. reforma Echnatona!/.

E. STŘEDNÍ ŘÍŠE (1991-1777) XII. dynastie

XII. dynastie má osm králů. Jsou to Amenemhet I., Senvosret /Sesotris/ I., Amenemhet II., Senvosret II., Senvosret III., Amenemhet III., Amenemhet IV., Sebeknefrure. Vnitropolitcky se vyznačuje doba Střední říše především snahou o obnovu poměrů Staré říše. Vzorem je doba III. – VI. dynastie. Na venek je to doba výbojů na jihu do Nubie i na sever do Palestiny, které se na dlouhou dobu dostávají pod egyptský vliv.

F. DRUHÉ MEZIDOBÍ (1777-1562) XIII. – XVII. dynastie

XIII. dynastie /1777-1661/: Řada králů se rychle střídá na trůnu, ale jejich moc upadá, jednota říše je opět jen teoretická.

V deltě se dokonce dostává k moci zvláštní dynastie, označovaná jako XIV., zvaná podle místa původu dynastií z Chois /hlavní město šestého kraje Dolního Egypta v severozápadní deltě/. Postupující rozklad říše umožňuje vpád Hyksů.

Ti zakládají XV. dynastii /1660-1562/. Jejich jméno je odvozeno z egyptského výrazu, který v překladu znamená „Vládci cizích zemí“. Přišli ze severu, jsou asijského původu, ale přesnější údaje nemáme, není jisté,

kdo byli a odkud přišli. Nábožensky počíná do Egypta vnikat kult Baala, kterého Hyksové či tehdejší lidé vůbec ztotožňují s egyptským bohem Sutechem. Tak se za Hyksů stává Sutech říšským bohem. Ale Hyksové se brzy poegyptšují a mizí.

XVI. a XVII. dynastie /1660-1562/ jsou obě současné s dynastií Hyksů. Počítají se do nich vládcové v Thébách, vazalové Hyksů. Poslední z nich Kamose bojuje proti vládci Hyksů Apophisovi, vítězí na něm a tím panství Hyksů v Egyptě končí. Nábožensky interpretováno thébský Amon vítězí nad bohem Hyksů Sutechem, který se od této doby stává stále víc ztělesněním zla a chaosu.

G. NOVÁ ŘÍŠE (1562-1085) XVIII. – XX. dynastie

XVIII. dynastie je z nejslavnějších. Patří do ní faraónové Ahmose, Amenhotep I., Thutmose I. a II., královna Hatšepsovet, Thutmose III., Amenhotep II., Thutmose IV., Amenhotep III., Amenhotep IV. /Echnaton 1373-1357/, Tutanchamon, Eje. Je to doba velkého politického i kulturního rozkvětu, o které jsme také poměrně dobře informováni. Politicky jsou významní hlavně faraónové z počátku dynastie. Ahmose definitivně vyhání Hyksy a proniká až do Sýrie, jeho nástupci až po Amenhotepa II. ve výbojích pokračují. – Od Thutmose IV. se těžiště dění přesunuje z výbojů vnějších do zápasů vnitřních. Tvrdý zápas o moc mezi faraóny a stále se zmáhajícím Amonovým kněžstvem je politickým pozadím Echnatonovy reformy, která končí nezdarem. Nový bůh se v lidu neujal a neúspěchy navenek /především pronikání Chetitů/ bylo považováno za trest znevážených bohů. Echnatonovi nástupci /zvl. Tutanchamon, jehož hrob nám poskytl skvělé poklady i důležité informace/ se vracejí zpět k víře Amonově a celý zápas končí pádem dynastie.

XIX. dynastie /1307-1200/: Zakladatelem je generál Haremheb, který se zmocňuje pučem vlády a odstraňuje poslední zbytky Echnatonovy reformy. Po něm Ramses I., Seti I., Ramses II., Merneptah /v jeho pohřebním chrámu v Thébách byla nalezena známá stéla, na níž je poprvé zmíněn Izrael; pochází asi z let 1220, Merneptah vládl 1234-1225/,

Amenmesse, Siptah, Seti II. – Z těchto vládců je nejvýznamnější Ramses II., který vládl 67 let.

XX. dynastie /1200-1085/: Faraónové Setnacht, Ramses III.-XI. Podle tohoto jména se tato doba nazývá také dobou Ramesovců. Na konci XX. dynastie se Horní Egypt stává „vlastnictvím Amonovým“, vzniká jakýsi náboženský stát ve státě, postupuje teokratizace. Politicky se Egypt v době XIX. a XX. dynastie vyčerpává obranou proti útokům Chetitů a „Mořských národů“, které se dostaly ve Středozeří do pohybu, i Libyjcům. Egyptu schází železo na zbraně, jehož hlavní naleziště byla na severu, Egyptu nedostupném. Jako osudné pro další vývoj se projevuje i odstranění až i vyhlazení zdatného úřednictva na konci XVIII. dynastie. I nábožensky nastává úpadek: Sebeuzavření do stále více tuhnoucího tradicionalismu, obranná křeč proti sílícím cizím vlivům vede do legalizující či až magizující religiozity. Konají se ovšem pokusy o syntézu dosavadních náboženských tradic pomocí spekulativního ztotožňování božstev, ale ani odtud obnova nepřichází.

H. POZDNÍ DOBA (1085-525) XXI. – XXVI. dynastie

XXI. dynastie /1085-950/ se týká vlastně jen Dolního Egypta. Ve východní deltě v Tanis /19. kraj/ vládnou králové, jejich moc však nedosahuje do Horního Egypta, kde vládnou samostatně velekněží Amonovi.

XXII. dynastie /950-730/ se nazývá libyjská podle zakladatele, původně vůdce libyjských žoldníků /srovnej pozdní Řím, kde císaře dosazovali praetoriáni!/. Patří sem Šešonk I. až V. /z nich Šešonk I. asi v r. 926 táhl do Palestiny a vyloupil jeruzalémský chrámový poklad – 1Kr 14,25/, Osorkon I. až IV., Takeloth I. až II. Místo velekněze v Thébách obsazují tito králové princem z dynastie, ale dbají, aby tam nevznikala dynastie samostatná.

XXIII., XXIV. a XXV. dynastie se částečně překrývají. XXIII. /817?-715/ vzniká ještě v době vlády předchozí libyjské XXII. dynastie tím, že asi kolem r. 817 nastává rozpad ústřední vlády do malých knížectví s libyjským vedením. Proti nim pak stojí jižní část říše, ovládaná Amonovým

kněžstvem – XXIV. dynastie /720-715/ má sídlo v deltě v městě Sais jako později dynastie XXVI., zvaná saiská. Bylo to hlavní město 5. dolnoegyptského kraje. Faraó: Bochoris.

XXV. dynastie /751-656/ se nazývá nubijská. Vznikla protiútokem nubijských vládců proti Faraónovi Tefnachte ze saiské dynastie. XXV. dynastie se také někdy nazývá etiopská. Faraónové: Pianchi, Šabaka, Šabataka, Taharka, Tanutamon /Tanutamanu/. O Taharkovi či Tirhakovi se zmiňuje i Starý zákon /2Kr 19,9; Iz 37,9/ jako o králi Kušitů čili po kralicku „Mouřenínském“.

XXVI. dynastie /730-525/ zvaná saiská. /Viz XXIV. dynastie/ jejím zakladatelem je Tefnachte /730-720/, původně vládce města Sais v deltě. Vláda králů saiské dynastie byla přerušena dvěma asyrskými vpády. Poprvé vtrhl do Egypta Assarhadon a dobyl Dolní Egypt na nubijském Taharkovi. Podruhé přitáhl v r. 663 Assurbanipal, dostal se až na jih do Théb, které vyplenil, a sesadil při tom posledního krále XXV. dynastie Tanutamona. Na jeho místo dosadil Psammeticha, vládce v Sais, který měl být Assurbanipalovým vazalem. Psammetich se však osamostatnil, a tak se někdy počítá vláda saiské dynastie až od nastoupení Psammetichova r. 663. Psammetich I. vládl 663-609; Necho /609-594/, známý ze Starého zákona, zasáhl do událostí kolem pádu Judského království /2Kr 23,29-35; Jr 46,2/; Psammetich II. /594-588/; Hofra /Apries 588-568/, Ahmose /Amasis 568-525/, Psammetich III. /525/.

I. POD CIZÍ NADVLÁDOU (525 – středověk)

525 dobyl Egypt perský král Kambyzes a připojil jej ke své říši. Po něm vládli Dareios I., Xerxes, Artaxerxes, Dareios II. Mezitím vznikaly v Egyptě stále znovu vzpoury, zvláště v deltě, které však byly potlačeny. Náboženství se v této době stává osobnější, klade se větší důraz na etiku, roste vědomí vzdálenosti mezi bohy a lidmi.

XXVII. dynastie /525-404/ jsou vládcové peršití

XXVIII. dynastie /404-398 jediný vládce Amyrtaios/.

XXIX. dynastie /398-378 čtyři vládcí/.

XXX. dynastie /378-341 tři vládci/.

XXXI. dynastie /341-332/ jsou zase králové perští.

332 dobyl Egypt Alexander.

305-30 vládli v Egyptě Ptolemaiovci, celkem čtrnáct vládců.

30 př. Kr. se Egypta zmocnili Římané, pak byl součástí Římské říše, později Východořímské až do vpádu muslimů.

638 ovládli Egypt Arabové. Od té doby zůstal trvale v rukou muslimů.

Závěrečná poznámka: Datování egyptské historie, zvláště Staré a Střední říše, bylo předmětem mnoha odborných sporů a dodnes není zcela jednotné. Užil jsem chronologie Helckovy z mytologického slovníku, jehož stať „Geschichtlicher Überblick“ /str. 315-319/ jsem doplnil podle některých dalších pramenů.

4

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

PANTEON

A. POVAHA BOHŮ

1. POJEM BOŽSTVÍ (NETER/ A KRÁSY /NEFERU)

Egyptské slovo „**bûh**“ zní *neṯer*. Psalo se hieroglyfem, zpodobňujícím stožár s praporem /podobně jako P/. Takové stožáry s prapory stávaly před chrámy; asi vyznačovaly posvátný okrsek či posvátné místo vůbec, a pak se staly symbolem božství.

Etymologie slova *nṯr* se vykládá různě. W. von Bissing spojuje toto slovo s výrazem „*natron*“ /natrium-sodík/ soda, starověký čisticí i prací prostředek /i v bibli/. Čistota měla v egyptském kultu velký význam; nad vchodem do chrámů býval nápis „Každý, kdo vchází, musí být čistý“. Pak by *nṯr* bylo asi tolik co „**Čistý**“ či ten, který sídlí na čistých místech.

Ale je i jiná možnost: V některých textech z pyramid výraz *nṯr* střídá výraz *nh* – život či duše, a také výraz *šhm* – síla. Z toho lze usoudit, že výraz *nṯr* označoval bytost, která vlastnila sama ze sebe stvořitelenskou moc, což bylo v Egyptě pro božstvo příznačné.

Slůvko *neṯer* však bylo také někdy spojováno se semitským výrazem *nešer*, označujícím orla /orlici/ nebo vůbec dravého ptáka /tak S. Daněk/. Jeho obraz byl v hieroglyfickém písmu determinativem boha. Z Egypta

pak víme, že Hor v podobě sokola byl hlavním bohem na počátku egyptských dějin a i později bohem velmi významným. I ve Starém zákoně nešer – orel běžně symbolizuje boha.

Egyptští bozi mají **krásu** či **dobrotu** – nefer. Kořen nfr – dobrý, krásný /sr. řecké kalos!/. Nfr však neoznačuje jen dobro etické a krásno estetické, nýbrž i dobro „kosmické“, dobrý řád, který umožňuje život /sr. § 6b – bohyně Maat – „Pravdu“, „Řád“ a hebrejský výraz sedek, - „Spravedlnost“, někdy též hypostazovaný jako samostatné božstvo/. Pro význam pojmu neferu jsou příznačné texty z hrobů. Na podsvětním soudu říká nebožtík buď „Mluvil jsem dobré“ nebo „Mluvil jsem pravdu, usiloval jsem o spravedlnost“. Dobro je tedy blízké pravdě a spravedlnosti. Ale nfr může označovat i mládí či mládež, která se vyznačuje životní silou, nedotčenou vitalitou. Nefer-Tem je mladý právě vycházející sluneční bůh. Výraz nefer se později stal i přízviskem Usira jako dárce života.

2. RYSY – ASTRÁLNÍ, ANTROPOMORFNÍ A TERIOMORFNÍ

a) **Astrální:** Stejně jako ve staré Mezopotámii je i v Egyptě řada bohů totožná s nebeskými tělesy. Bohové vycházejí na východě, putují po nebi, a to především v lodích, které byly na Nilu nejběžnějším dopravním prostředkem; zapadají na západě a putují podzemní říší- duatem, odkud opět na východě vycházejí. Egyptský obraz světa měl tedy tyto hlavní součásti: nebe – země – duat – vody a hory.

Duat, později zvaný dat, si Egyptané představovali jako říši tmy v hloubi země. Je zachován spis „O pouti duatem“, kde se líčí, jak to tam vyhlíží. Vzpomeňme zde na jiné popisy podsvětí, ať mezopotámské /báje o Ištarině cestě do podsvětí nebo epos o Gilgamešovi/ nebo řecké /u Homéra sestup Odysseův či cesta Orfeova/ nebo římské /Aeneas/ či středověké /Dante/. Je pozoruhodné, že bible žádný popis podsvětí neobsahuje; je tedy střízlivější nežli většina soudobé literatury. Duat je „zcela hluboko, zcela temný a zcela nekonečný“. Duat může být zosobněn a osloven jako „matka mrtvých“ /slůvko duat je v egyptštině ženského rodu/. Vycházení bohů z duatu mělo jistě vliv na představu o jejich nesmrtelnosti – říše podsvětí je nepohlčuje.

Ve srovnání s náboženstvím mezopotámským jsou však zde některé **rozdíly**: Egyptské náboženství je soustředěno na sluneční kult, slunečních bohů je celá řada, kdežto měsíčních je málo a jsou méně významní /Thovt, Choncev, Iah/. V Mezopotámii je sluneční bůh Šamaš synem boha měsíce Sina a má v panteonu poměrně podřadnou roli. Také v kultu hvězd je rozdíl: V Egyptě jsou podružné, jakýsi význam mají jen Sirius a Orion, kdežto v Mezopotámii velmi významné. S tím souvisí i to, že se v Egyptě méně rozvinula astronomie a že Egypt nezná pověstný mezopotámský „astrální fatalismus“ – astrologii, pokud tam ovšem nebyla v pozdější době zanesena z ciziny.

b) **Antropomorfní rysy** u egyptských bohů zřetelně převládají, i když řada bohů bývala zpodobňována se zvířecími hlavami. Bozi však mají i potom lidská těla a s nimi i lidské touhy a způsoby, žijí „lidské“ příběhy /viz § 7 mytologie/. Někteří pak jsou zobrazováni jen v lidské podobě /hlavně Ptah a Amon/.

Spojení rysů astrálních a antropomorfních bylo už ve starém Egyptě předmětem různých spekulativních výkladů: Podle jednoho názoru je bůh na nebi pasivní hvězdou, v duatu aktivním antropomorfním bohem. Jiný názor říkal, že bůh v duatu a hvězda na nebi jsou dvě částky boha, které se spojují, když nebeské těleso sestupuje do duatu. Vyskytoval se i názor, připomínající nauku řeckého Euhemera, že bozi byli kdysi lidé; když opustili zemi, stali se hvězdami. Tak se třeba vykládal mýtus o odchodu Reově do nebe. Samozřejmě připomíná řeckořímskou apoteozu heroů a císařů.

c) **Teriomorfní** /čili zoomorfní – zvířecí/ **rysy** jsou ve starém Orientě egyptskou specialitou – jinde se vyskytují jen v malé míře /např. Baal – býk/. Jde ovšem o zbytky totemismu, který však byl svérázně transponován a integrován do pozdějšího systému. Zvířata nejsou bohy, nýbrž některé zvířecí druhy je symbolizují, tedy vyjadřují buď vlastnosti, rysy, či naznačují kompetenční oblast /např. Sobek – krokodýl – voda/ příslušného boha. Zvířecí druh je tomuto bohu ovšem zasvěcen, ale jen

některá zvířata, chovaná v chrámě /býk Hapi – Apis, berani, kočky atd./, jsou přímo posvátná a bývala i mumifikována. Některá z těchto zvířat, zvláště známý Apis, byla vybírána podle přísných kritérií, obsluhována i pohřbívána jako „zjevení“ boha. Snad v teriomorfních rysech bohů přežívá i něco z povědomí vztahu mezi člověkem a zvířetem, významného především na počátku lidské civilizace.

Vedle podoby lidské a zvířecí se vzácněji jako symboly některých rysů vyskytují i **rostliny**. Za zmínku stojí především planý **fikovník** /sykomora/, spojovaný s bohyněmi Nut a Hathor. Většina dřevěných rakví, která se nám zachovala, je z jeho dřeva. **Lotos**, posvátný i v jiných náboženstvích /zvláště v Indii/, má význam v kosmogonickém mýtu: Vyrostl z bahnitého prachaosu a z jeho otevřeného květu vyšlo slunce – první bůh. Proto byl lotos spojován s vycházejícím sluncem. Ze zeleniny měla náboženský význam především **locika**, symbol plodnosti, rostlina boha Mina. Locika má také význam v báji o boji mezi Horem a Sutechem /viz § 7c/. Byla podobná našemu hlávkovému salátu.

Také některé posvátné **předměty** – pravděpodobně zbytky fetišismu – se staly emblémy bohů. Tak **štit** symbolizoval bohyni Neit, sluneční **ko-touč** behdetského Hora a později Atona, **fallos** byl znakem Mina a **sloup**, zvaný Zed, se stal znamením Usirovým.

B. MÍSTNÍ PANTEONY

Přes všecku snahu badatelů se dosud nepodařilo utřídit složitý egyptský panteon do jednotného systému. Obtíže tu působí vývoj egyptského náboženství, i to, že významná náboženská střediska měla své vlastní systémy. Probereme proto nejdůležitější místní systémy a shrneme to, co z panteonu zbývá.

1. ON – HELIOPOLIS

Toto nejvýznamnější náboženské středisko starého Egypta leží ve 13. kraji v jihovýchodní části delty. Bylo odedávna hlavním střediskem **slunečního kultu**, především pak boha Atuma. Protože sluneční kult

měl v egyptském náboženství ústřední význam, stálo toto město nábožensky v popředí, i když nebylo nikdy hlavním městem říše. Onská teologie byla v Nové říši alespoň teoreticky protiváhou nenasytných nábožensko-mocenských nároků vesetského Amona, a tak pravděpodobně i jakýmsi ideovým pozadím reformy – či spíše náboženské revoluce – Echnatonovy.

Promyšlená onská teologie přiřadila k Atumovi – prazploditeli další čtyři božské dvojice, totiž Šova a Tefnut, Geba a Nut, Usira a Eset, Sutecha a Nebthet. Tím vznikla proslulá onská **Devítice**. Devítka jako posvátné číslo je umocněná, zesílená trojka. Do trojic pak se řadili bozi odedávna. Z Onu se pojem Devítice či devatera bohů rozšířil i jinam, takže později označoval skupinu místních bohů bez ohledu na jejich počet.

Mezi bohy onské Devítice patří nejvýznamnější jména egyptského panteonu, která neztratila svůj význam ani po pádu egyptské samostatnosti a byla dobře známa i v Římské říši /zvláště Usirev – Osiris a Eset – Isis/. Někteří bozi onské Devítice postupem doby splynuli s bohy jiných jmen a z jiných míst, ale téhož typu. Především jde o řadu bohů slunečních, kteří byli často navzájem ztotožňováni a všichni našli v onském slunečním kultu domovské právo. Probereme si je zde proto souborně, i když někteří z nich do Onu přišli až dodatečně.

Nejstarším slunečním bohem Egypta je **HOR** – „ten, který je nahoře“ či „vzdálený“, zobrazený v podobě sokola. V dávné době si ho představovali jako obrovitého ptáka, který se rozepjal nad zemí /nad Egyptem/, takže jeho křídla tvoří nebe. Jimi se dotýká země na severu a na jihu a tím svou zemi chrání před vpádem chaosu, rozkládajícím se za hranicemi Egypta. Slunce a měsíc se považovaly za jeho oči. Už v prehistorické době byl ztotožněn s králem a též se sluncem. Uctíván byl tehdy především na hraničních bodech Egypta, kde byla jeho ochrana zvláště potřebná i účinná, tehdy v městech Nechen čili Hierakonpolis na jihu /3. kraj hornoegyptský/ a v Buto na severu /6. kraj dolnoegyptský/, kde vytlačil jiné starší božstvo, uctívané však také v podobě dravého ptáka. Později byl začleněn do mytologie jako syn a dědic Usirův a protivník Sutechův, s nímž vede boj o nástupnictví a trůn bohů /viz § 7c/. Osoby mýtu ztělesňují králové: předchůdce na trůně, tedy zeměfělý farao – otec je

Usirev, živý farao, jeho nástupce je Hor a jeho odpůrci a nepřátelé ztělesňují Sutecha.

Nejběžnější jméno slunečního boha je **RE**, stará výslovnost rí 'a - slunce. Byl zobrazován také se sokolí hlavou podobně jako Hor. Mýtus vypráví, že denně jezdí po obloze v bárce: podle některých pramenů má bárky dvě, jednu ranní pro cestu po nebi ve dne a jednu večerní pro cestu duatem v noci, kam při své noční plavbě vnáší alespoň přechodně světlo a řád. V bárce jej doprovázejí další bozi: Thovt – bůh písař s ibisí hlavou, Hu – zosobněný výrok, a Sia – zosobněná znalost, a konečně Maat – pravda, která je Reovou dcerou. Také je doložena jiná představa, že bohyně nebes Nut jej večer na západě polyká a ráno na východě rodí.

Od Chefrea /IV. dynastie/ se králové označují jako „syn Reův“, od V. dynastie je Re bohem státním, v tom vystřídal staršího Hora. Stává se králem bohů, nejvyšším bohem panteonu, ale nevládne aktivně, jeví se spíše jako „deus otiosus“ podobně jako kenaanský El a mezopotamský Anu. Ale i z funkce vladaře panteonu je v pozdějších spekulacích nenápadně sesazován tím způsobem, že je nenápadně ztotožňován s jinými bohy /viz složená jména Sobek-Re, Chnum-Re a zvláště Amon-Re/. Složení jmen má vyjádřit, že bůh ztotožňovaný s Re, je bohem nejvyšším, že Re je jen jiné jméno, titul tohoto boha.

Dalším názvem slunečního boha je **HARACHTE** – „Hor, /sídlící na/ horizontu“. To je označení ranního slunce, které vychází na východní poušti. Tímto jménem bylo slunce ráno pozdravováno.

Další název slunce je **CHEPRER**. Toto jméno bylo odedávna spojováno se stejně znějícím názvem pro skarabea – brouka chrobáka a vykládáno jako „ten, který vzniká sám ze sebe“. Egypťané byli totiž přesvědčeni, že některá zvířata jako brouci či žáby vznikají v bahně samoplozením. To jim připomínalo vznik bohů z prachaosu, a proto tato zvířata považovali za posvátná, božská. Chrobák, valící svou kuličku, jim zpodobňoval cestu slunce po nebi. I Cheprer byl ztotožněn s Re a podobně jako Harachte uctíván především jako ranní slunce.

Nejpůvodnější název slunce v onském kultu byl **ATUM** - /egyptsky 'Tm/ „Nejsoucí“ – kdysi, tedy vzniklý sám ze sebe. Snad to bylo původně

božstvo chtonické, protože byl spojován s prapahorkem vynořivším se na počátku jsoucná z bahna – chaosu. Tento pahorek zvaný Benben /ze slovesa vbn – vynořiti se/ zobrazovaly jehlancové špičky obelisků i pyramidy. Od IV. dynastie byl Atum ztotožněn s Re. Jméno Atum bylo vykládáno ze slova tm – dokonati, dokončiti, a proto se Atum stal označením večerního slunce. Sluneční božstvo o sobě říká: „Jsem Cheprer ráno, Re v zenitu a Atum zvečera.

Podle onské teologie je Atum první z bohů, který se vynořil z prachaosu a samojediný zplodil první božský pár – Šova a Tefnut. **ŠOV** /někdy čten Šu/ znamená „prázdnost“ a je bohem vzduchu. Později byl vykládán jako „život“ /pohyb vzduchu – dech je hlavní znak života, srovnej hebrejský výraz nešama v Gen. 2,7/. Když byl Atum ztotožněn s Re, stal se Šov bratrem krále a ochráncem Reovy bárky před drakem Apopisem. V Leontopoli v deltě byl ctěn v podobě lva a jeho družka Tefnut v podobě lvice, ale častěji byl zpodobňován v lidské podobě s perem na hlavě. V nové říši byl ztotožňován s Chonsem a někdy přímo s Amonem, který měl též jako emblém pero a byl též považován za boha vzduchu a dárce života. Amun se pak nazýval „Duše Šova“ /ba-Šov/. Družkou Šova je bohyně **TEFNUT**, původně „vlhkost“, později zosobnění řádu /srovnej Maat!/. Kromě Leontopole byla uctívána i ve městě Buto /6. kraj dolnoegyptský/ v podobě plameňáka. V mytologii hraje roli v báji o oku Reově.

Šov a Tefnut zplodili další dvojici Geba a Nut. **GEB** je země, v egyptských náboženstvích výjimečně pojímaná jako muž. Ve všech ostatních mytologiích, kde nebe a země tvoří božský pár, je nebe muž a země žena. To zřejmě souvisí s tím, že země jako žena rodí úrodu, ovšem jen je-li zavlažována deštěm čili oplodňována svým manželem – nebem. V Egyptě však vláha nepřichází shůry, nýbrž naopak zdůli. Máme doloženou starou představu, že Nil vytéká z podsvětí. Naopak na nebi se objevují, čili rodí slunce, měsíc i hvězdy. Proto je v Egyptě nebe žena. Ze země – Geba pochází vše živé, do něho odcházejí mrtví. Geb je pohlcuje. Král jako vládce země je Urbův dědic. Zpodobňován je Geb jako člověk, nejčastěji s dolnoegyptskou korunou na hlavě. O jeho kultu mimo On nemáme doklady. Gebovou družkou je **NUT** – nebe. Podle onské báje ležela na Gebovi

tak těsně, že tím drtila všechny děti, které se z tohoto spojení rodily. Její rozhněvaný otec Šov ji proto zvedl a tím vznikl svět. Podle jiného pojetí se Šov rozhněval proto, že Nut své děti – hvězdy – polykala, takže nebyly viditelné. To má ohlas v kultu mrtvých. Mrtvý chce žít jako hvězda na nebi. Aby jej Nut porodila jako hvězdu, maluje se obraz Nut – klenoucí se v oblouku nad Gebem – zemí do nitra rakve, ba hrob sám se označuje jako Nut, aby byl tímto názvem s ní ztotožněn. Tím je mrtvý v lůnu Nut a vše je připraveno k tomu, aby jej Nut porodila jako hvězdu.

Šov a Tefnut jsou rodiče dvou dalších božských dvojic, a to Usira a Esety a Sutecha a Nebthety. Jejich příběhy tvoří jádro egyptské mytologie a zvláště prvá dvojice byla až do pozdní doby nejpopulárnější božský pár celého egyptského panteonu.

USIREV /egyptsky psáno Wšjrj, řecky Osiris/ je nejvýznamnější vegetační bůh Egypta. Jeho jméno zatím nebylo uspokojivě vysvětleno, snad není egyptského původu. Nejstarším místem jeho kultu byla východní delta. Zpodobňován byl vždy jen jako člověk. Daleko zastínil jiná egyptská vegetativní božstva, především Mina a Chnuma. Je egyptskou obdobou kenaanského Baala či Adónise, mezopotamského Dumuziho a chetitského Telepinuše. Někteří badatelé se domnívají, že v pozadí všech těchto bohů je prastará báje o božském Pastýři, který zahyne v boji se zvěří a je oplakáván svou milou. Prý jde o typ, rozšířený ve velké části Středomoří. Spíše se však zdá, že vegetativní božstva jsou personifikací plodivých sil přírody, které začal člověk uctívat, když přešel k zemědělskému způsobu života a snažil se magickými obřady rozhojnit plodivou sílu přírody, na níž byl jeho život závislý. Střídání období růstu s obdobím vegetačního klidu bylo vysvětleno tím, že bůh vegetace na čas přestal působit, a to proto, že buď odešel nebo byl přemožen, zabit, uvězněn v podsvětí. Oplakávání vegetativního boha bylo ve všech okruzích velmi závažné, byl to způsob, jak vzdáleného či mrtvého boha přivolat či oživit. Také Usirův mýtus vypráví o tom, že ho zabil /nebo utopil v Nilu/ jeho božský bratr a nepřítel Sutech. Dokonce jej rozsekal na kusy, ale Usirova družka Eset všechny části shledala a spojila a pak s mrtvým Usirem zplodila Hora, otcova mstitele, Sutechova přemोžitele a dědice království. To je ovšem už pozdní, vyzrálá

podoba Usirova mýtu, známá i Řekům a Římanům zásluhou Plutarchova spisu „De Iside et Osiride“ /původně řecky/. Do onského systému byl Usirev zabudován asi od III. dynastie, kde pak zosobňoval úrodnou půdu, zatímco jeho protivník Sutech byl ztělesněním pouště.

Brzo nabyl Usirev zvláštního významu v kultu králů a v kultu mrtvých. Podle mýtu se zabitý Usirev stal králem podsvětí. Mrtvý farao, který musí ovšem kralovat i v podsvětí, byl proto s Usirem ztotožněn. Doklady této představy máme už od VI. dynastie. Mrtvý Usirev ovšem dodává půdě její plodnost. Proto je třeba i mrtvého krále – Usira uchovat jako centrum vyzařování božských plodivých sil, ať už v pyramidě, zpodobňující praprahorek na počátku stvoření, nebo pak ve skvostných hrobkách /viz § 5c/. Jako je mrtvý farao Usirem, tak je jeho nástupcem Horem.

Samozřejmě byl Usirev brzo ztotožňován s různými bohy místních nekropolí; tak v Mennoferu byl spojován se Sokarem, v Abydu s Chontamentim a jinde s jinými, méně známými bohy. V Abydu se z tamního Sirova kultu vyvinuly osiridovské mystérie, kvetoucí v helénistické době. Jejich těžištěm bylo pohřbívání Osirida a jeho návrat do života. Průběh mystérií byl zhruba takový: V průvodu, zvaném „Velké vyjití Osirida“, se vezla jeho socha do staré královské nekropole, kde byla pohřbena do královského hrobu z předdynastické doby. V noci se však jeho socha tajemně ukáže v chrámě, což kvitují zástupy jásotem jako doklad Osiridova oživení. Při mystériích se konala řada dalších úkonů, obdobná syrským vegetativním ritům. Zprávu o tom zachoval zmíněný již Plutarchos v knize „De Iside et Osiride“ /původně PERI ISIDOS KAI OSIRIDOS/.

Manželkou Usirovou je nejznámější egyptská bohyně **ESET** egyptsky 'Is.t, řecky Isis. Její jméno znamená „trůn“, ten je také jejím znakem; obvykle bývá zobrazována s malým trůnem na hlavě. Její kult pochází z delty, snad z oblasti města Isaion, původně Vendet- el Hagar. Ve staré době patřila zřejmě k typu pramatky – všeroditelky, byla ztotožňována s Afroditou a má řadu rysů, podobných mezopotamské Ištar. V samotném Egyptě byla někdy zaměňována s jinou mateřskou bohyní, totiž Hathor. Pak mohla jako Hathor být vyobrazena s hlavou krávy. To se vysvětlovalo bájí, že jednou se Horovi zdařilo přibodnout oštěpem či šípem k zemi

svého nepřítele a strýce Sutecha. Sutech byl zpodobňován jako kopynatec /okapi?/, sedící na zemi s přibodnutými varlaty. Eseta však Sutecha vysvobodila. Za to jí rozhněvaný Hor uťal hlavu. Thovt jí však nasadil hlavu krávy. Tím byla ztotožněna s Hathor. Eset však má významnou roli i v jiných bájích. Tak v mýtu o Esetě a Re se vypráví, jak na králi bohů získala kouzelnou moc tím, že způsobila, aby boha Re uštknul had. Za pomoc si pak na Re vynutila, aby jí prozradil své tajné místo, jímž je možno ho ovládat. Nejvýznamnější roli měla však v báji o boji mezi Horem a Sutechem o trůn, které se budeme podrobněji věnovat v § 7c.

Patří mezi božstva, jejichž kult přežil až do křesťanské doby. Na nejzazším jihu Egypta jí byla až v pozdní době zřízena svatyně v Philae, kterou dal uzavřít teprve císař Justinián. V helénistické a řecké době se Isidin kult šířil v celém Středomoří. Již ve 4. století př. kr. má chrám v Řecku v Pireu; v Římě byl v 1. stol. př. Kr. její kult zakazován, údajně pro nemravnost. Ale Caligula /37-41/ jí zřídil chrám na Martově poli. I když byl její chrám i kult v Římě považován až do Caracally /211-217/ za cizí čili „sacra peregrina“, přece byl jeden z nejoblíbenějších. V Římě se slavivala Isidina mystéria, totožná s mystérii Osiridovými. Slavnosti Isia se konaly 31.10. – 3.11. I v těchto mystériích šlo o život ze smrti: Mystové hledali rozsápaného Osirida a slavili jeho oživení. Tím získávali podíl na budoucím životě. Zasněžení do mystérií předcházeli očistovací obřady, jakýsi křest, a půst. Pak zasněčenec podstupoval symbolicky smrt s Osiridem, s nímž se v průběhu dění ztotožňoval. Byly tři stupně zasněčení, nejvyšší vyznačoval Isidiny kněží. V těžišti kultu je božská trojice: Osiris, Isis a Hor. Isis je „bohorodička“, zobrazovaná stojící s dítětem v náručí, zřetelný předobraz stojící Marie, dokonce podobně jako Marie v tmavomodrém plášti, posetém hvězdami /ještě i Panna Maria Lurdská má modrý plášť!/. Přitom Isis stojí na srpku měsíce, tak jako žena ze Zjev.12,1 a jako častá později zobrazovaná Marie /viz průčelí chrámu Panny Marie Vítězné čili u Jezulátka v Praze na Malé Straně/. Konec Isidina kultu v Římské říši učinil až koncem 4. stol. př. Kr. zákon císaře Theodosia I. proti pohanickým kultům. Nato pak byl v r. 397 vypálen slavný chrám Sarapida a Isidy v Alexandrii.

Další dvojice dětí Geba a Nut je Sutech a Nebthet. **SUTECH** /egyptsky Štḥ, význam jména není jasný/ byl zpodobňován jako kopytnatec, původně asi osel /či okapi?/, později jako bájně zvíře, které je těžko srovnat s nějakým známým zvířecím druhem. Odedávna měl místo v královské ideologii: „Král je ten, na nějž shlíží Hor i Sutech.“ V podvojnosti Egypta se stává Sutech bohem Horního Egypta a Hor Dolního. Hlavním Sutechovým kultickým střediskem byl Enbojet čili řecky Ombos v prvním, nejjižnějším hornoegyptském kraji. Král jakožto Sutech /jakožto nepřítel svých nepřátel/ je „ten z Enbojetu“, kdežto jakožto Hor je „ten z Vendetu“ /čili z Edfu – vzpomeňme, že Vendet v 2. kraji hornoegyptském bylo střediskem kultu Horova/.

Sutech vždy ztělesňoval královskou moc. Stojí na sluneční bárce Reově a přemáhá draka Apopise. Faraο se zjevuje svým nepřátelům jako hněvivý Sutech.

Dosti pravděpodobná je domněnka, že šlo původně o boha nomádů či boha pouště. Tak se mohl stát zemědělcům symbolem pouště, hrůzy a zla. Proto byl ztotožňován s bohem Aš – vysloveně pouštním bohem, pánem Libye a ochráncem oáz. Proto také další středisko Sutechova kultu ležela v místech, která byla konečnými body karavanních cest /Su ve fajjumské oblasti a Oxyrhynchos v 19. kraji/. Divoký osel – stará podoba Sutechova – je ztělesněním pouště i ve Starém zákoně /srov. Gn 16,12 – Jišmael je pere' 'ādām – „osločlověk“/.

Přetvoření podoby Sutechovy v pozdější době snad souvisí s tím, že podoba divokého osla byla egyptským zemědělcům málo známá a ochotný osel platil v Egyptě za symbol bezmocnosti /srov. pokojný Král na oslátku, Za 9,9; Mt 21,5/. Jeho místo v Usirově mýtu ukazuje, že v roli Sutecha viděli Egypťané ilegálního pretendenta trůnu a nepřítel zánovního vládce – Hora. V době druhého mezidobí byl Sutech ztotožněn s Baalem, bohem Hyksů. Snad hrálo roli i to, že Hyksové byli cizinci a přišli ze severu – z pouště. Boj proti Hyksům pak byl bojem proti Sutechovi a tím zase obecně bojem proti cizím tyranům a nakonec proti zlu vůbec.

Sutechova manželka a sestra **NEBTHET** /egyptsky Nb.t-hw.t – hospodyně, hospodářka, řecky Nefthys/ je z celé onské Devítice nejméně